

УДК 347.1

ПРИНЦИП СПРАВЕДЛИВОСТІ ЯК ПРИРОДНА СКЛАДОВА ЧАСТИНА ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Дмитро ЯСИНОК,
студент магістратури юридичного факультету
Сумського національного аграрного університету

SUMMARY

The article deals with historical legal analysis of the principle of fairness as a natural part of civil process. The application of this principle throughout the history of the proceedings had its own characteristics. However, the question of fairness in justice, and in particular in the area of civil litigation today takes on even greater urgency, since today begin to change approaches to the distinction between judicial practice and judicial precedent under the new right understanding of the grounds of the expansion of the sources of law. On this basis, introducing new opportunities for judges concerning official interpretation of the law from the point of view of his representation of the essence of justice, which is acceptable not only from the point of view of internal beliefs of judges, and from the point of view of the meaning and purpose of the rule of law or law's of truth and of conscience and morality of the judges and the court as a whole.

Key words: justice, fairness, justice, idea of justice, fairness and integrity, principles of justice.

АНОТАЦІЯ

Статтю присвячено історико-правовому аналізу принципу справедливості як природної складової частини цивільного процесу. Застосування указанного принципу протягом усієї історії судочинства мало свої особливості. Разом із тим питання справедливості у правосудді, зокрема у сфері цивільного судочинства, набуває ще більшої актуальності, оскільки сьогодні починають змінюватись підходи до розмежування судової практики і судового прецеденту в умовах нового праворозуміння на підставі розширення джерел права. Відтак запроваджуються нові можливості для суддів щодо офіційного тлумачення норм права з погляду свого уявлення про суть справедливості, яке є прийнятним не лише з позиції внутрішнього переконання суддів, а і з позиції сенсу і мети власне норми права чи закону, правди, совісті і моральності суддів та суду загалом.

Ключові слова: справедливість, справедливість у правосудді, ідея справедливості, справедливість і добросовісність, принципи справедливості.

Постановка проблеми. Сучасні тенденції правового розуміння принципу справедливості в цивільному судочинстві з урахуванням наявних можливостей щодо розмежування судової практики та судового прецеденту в умовах нового праворозуміння виходять на перший план наукових досліджень, являючи собою безумовну актуальність, оскільки наявні можливості квазіпрецедентів різного рівня дають можливість суду тлумачити норми права відповідно до сенсу і мети закону, його правди і совісті та моральності самого судді і суду загалом. Водночас фундаментальні проблеми цивільного судочинства з погляду дії принципу справедливості пов'язуються з еволюцією уявлень та підходів до справедливого правосуддя в розрізі історико-правового його аналізу.

Саме розуміння поняття справедливості у прикладному правозастосуванні цього принципу у сфері правосуддя в різні історичні періоди на основі правозастосування різного законодавства дає нам уявлення не лише щодо стадії суспільного розвитку окремих держав, а і того рівня моральності у правосудді, яке мало місце в різні періоди розвитку суспільства. Наукове дослідження таких підходів дає нам можливість не лише усвідомити філософське розуміння справедливості як суспільної категорії, а і набути знань для порівняльного аналізу окремих процесуальних положень, які зумовлювали та викристалізували поняття справедливості в цивільному судочинстві та правосудді загалом.

Таким чином, сьогодні потребуємо створення такого правового механізму у сфері захисту своїх прав, свобод та інтересів, який дав би нам можливість здійснювати захист не лише за наявності конфлікту, але і тоді, коли останній відсутній, проте ризик таких порушень є настільки реаль-

ним, що коли особа дійсно потребує допомоги держави, вона повинна її отримати, навіть не усвідомлюючи цього.

Актуальність теми. З урахуванням вищевикладеного актуальність дослідження полягає в необхідності аналізу принципу справедливості у цивільному судочинстві з огляду на історичне його становлення та нові підходи до праворозуміння справедливості в умовах розширення джерел цивільного процесуального права.

Мета статті полягає у науково-прикладному дослідженні фундаментальних проблем усвідомлення, становлення та правозастосування принципу справедливості у цивільному судочинстві та правосудді загалом.

Для досягнення поставленої мети були вирішені такі завдання:

– встановити рівень правосуддя з погляду дії принципу справедливості за Законами Хаммурапі царя Вавилону, Законами XII таблиць, нормами «Руської Правди», Соборним уложенням 1649 року, Статутом цивільного судочинства 1864 року, цивільними процесуальними кодексами;

– дослідити думки античних юристів, які звертались до принципу справедливості в судочинстві, з погляду різних його понять.

Об'єктом дослідження є система теоретичних та практичних положень, пов'язаних із становленням та розвитком принципу справедливості в цивільному судочинстві.

Предметом дослідження є система процесуальних норм, які регулювали або регулюють цивільні процесуальні правовідносини в різні історичні періоди розвитку суспільства взагалі та України зокрема.

Виклад основного матеріалу дослідження. Питання справедливості взагалі й у правосудді зокрема в різні періоди існування людської цивілізації завжди породжували

цілий спектр проблем як політичного, так і правового та морального спрямування.

Із цих підстав доречно було би заглянути в історію права, філософії і правосуддя древніх шумерів. Останні, розуміючи те, що справедливість для судочинства є основою існування їхнього укладу життя, надавали цьому поняттю не лише великого теоретичного, але насамперед практичного значення. Так, Хаммурапі цар Вавілона у своїх Законах (XVIII ст. до н. е.) зазначав, що у разі, коли «судья будет судить судебное дело, а потом свое решение изменит, то этого судью должно изблочить в изменении решения, и он должен оплатить сумму иска, предъявленного в этом судебном деле, в 12-кратном размере, а так же должен быть в собрании поднят со своего судейского кресла и не должен возвращаться и заседать с судьями на суде» (§ 5 Законів Хаммурапі царя Вавілона) [1, с. 10]. Як бачимо, уже в той період питанням справедливості у правосудді приділялося стільки уваги, що воно вперше було закріплено у праві. С. Крамер зазначав, що «закон і правосуддя у Вавилонській державі були основоположними поняттями для стародавніх шумерів як у теорії, так і на практиці».

Разом із тим не лише шумери мріяли про справедливість у судочинстві. Античний світ Риму також не є виключенням, оскільки саме римські юристи вперше звернули увагу на те, що природне право, а з ним і все законодавство, ґрунтується на певних фундаментальних засадах, тобто правилах, які було названо принципами («*principium*»).

Відтак юристи Античності заклали основи цілого ряду правових понять, створивши абстрактні правові концепції на ґрунті цілої системи як загальноправових, так і процесуально правових інститутів та принципів.

Звісно, такий процес був повільним, оскільки на нього впливало суспільне життя, яке змінювалось поступово, і в цьому поступальному розвитку формувалася насамперед доктрина цивільного та цивільного процесуального права. Ми ж, звертаючись до витоків формування та правозастосування римського права, навіть із висоти сьогодення дня сприймаємо таке право як джерельну базу, незважаючи на те, що це право стосується періоду рабовласницького устрою держав. Враховуючи зазначене, дивуємося, як тоді можна було говорити про справедливість між людьми, коли раби в Римі були безправними.

Разом із тим римські юристи створювали право, абстрагуючись від рабів та пілігримів, відштовхуючись від природного співіснування життя людей. У цьому зв'язку Марк Тулій Цицерон (106–43 рр. до н. е.) звертав увагу на те, що доволі прийнятному закону, безумовно, будуть протистояти закони природи, оскільки останні є основою гармонії у співіснуванні всього живого. Виходячи з такого підходу, Цицерон зазначав, що справедливість має місце тоді, коли ваші дії нікому не завдали шкоди [2, с. 14]. При цьому він підкреслював, що справедливість є вічною, незмінною, невід'ємною властивістю як природи, так і людини [3, с. 11]. Таким чином, справедливість сприймалась як ідеал права, а право розумілось як спрямованість до досягнення справедливості [4, с. 4].

Доміцій Ульпіан у своїх Дигестах (Титул I, книги I) «Про справедливість і право» зазначав, що «право є мистецтвом благого і справедливого (*iustitiae bonitatis aequi*)» [5, с. 27]. Марцел, доповідаючи імператору Марку Аврелію Антонію (161–180 рр. до н. е.) про зміни правопорядку, наголошував: «Хоча й важко змінювати встановлений порядок, але там, де цього вимагає явна справедливість, необхідно надати допомогу» (Д. 7.1.7. рг.). Сам же імператор вважав, що зло, як і добро, є природним. Наявність же державних законів сприяє добру, оскільки обмежує поведінку зла.

Ідея справедливості була характерною не лише у сфері права, а й у сфері античної філософії, оскільки справед-

ливість розглядалася як етична категорія добросовісності, яка повинна мати місце насамперед у сфері договірних правовідносин [6, с. 51].

У цьому зв'язку римські юристи поряд із добросовісністю щодо набуття права на майно, його охорону та недоторканність розглядали і категорію недобросовісності. У цій частині М.Т. Цицерон говорив: «Яка користь буде тобі від набутку без упевненості в тому, що ти збережеш його за правом власності» [7, с. 62].

Таким чином, для римських юристів розуміння справедливості у сфері філософського і правового спрямування співвідносилось насамперед з ідеєю власності як основи економічного буття римлян і полягало у добросовісності набуття прав власності на майно, з одного боку, а з іншого – у невід'ємності права на природне благо: землею, водою, врожай тощо.

Безумовно, еталоном справедливості в античний період вважаються Закони XII таблиць (451–480 рр.) Римської імперії. Звісно, ці закони відтворювали особливості тих соціальних відносин, які мали місце в римському суспільстві того періоду, але також вони, безсумнівно, захищали право власника на своє майно.

При цьому держава вже тоді відмовилась від застосування фізичної сили особою для захисту свого права, яке було порушено. Відтоді захист порушених прав особи здійснювала держава через створену нею судову систему. Таким чином держава почала піклуватись про справедливість у правосудді. Так, § 3 Таблиці IX зазначав: «Неужели ты будешь считать суровым постановление закона, карающее смертною казнью того судью или посредника, которые были назначены при судоговорении для разбирательства дела и были уличены в том, что приняли денежную мзду по этому делу?» [8, с. 54].

Говорячи про справедливість, відомий юрист Античності Доміцій Ульпіан зазначав, що «коли право суперечить справедливості, варто віддати перевагу останній, тобто справедливість одержить перевагу перед суворим розумінням права».

Тлумачити закон того часу з погляду його справедливості в тих чи інших випадках надавалось преторам. Саме преторське право, по суті, заклало основи римської класичної юриспруденції, зокрема судового процесу, який тоді ще не поділявся на кримінальний і цивільний.

Питання справедливості у правосудді було проблемою не лише за часів Античності чи дії «Руської Правди» на території Київської Русі, а і набагато пізніше. Доказом цьому є Соборне уложення 1649 року [9].

Розуміючи зазначену проблему у сфері судочинства, законодавець для запобігання зловживанню судьями своїм процесуальним положенням та ухваленню неправосудних рішень надавав можливість відводу суддів. Так, у § 3 Глави X «Про суд» зазначено: «А будет которой судья истцу будет недруг, а ответчику друг или свой, и о том истец учнем бить челом государю до суда, <...> тому судье, на кого будет такое челобитье, не судить, а судить их иному судье, кому государь укажет».

Також, розуміючи той факт, що недобропорядні сторони можуть зловживати своїм правом щодо відводу судді, законодавець для запобігання таким тенденціям, для дотримання справедливості та захисту суддів від різного роду процесуальних зловживань у § 4 згаданої Глави Соборного уложення зазначав: «А будет который истец или ответчик на судью свойством или недружбой учтет бити челом после суда, и тому челобитью не верить, и дела из приказа в приказ не переносити чтобы в том истцу и ответчику лишние волокиты не было». Також законодавець наголошував: «А будет каное дело кто челобитье на судью затеет напрасно и того челобитчика за ложное его челобитье самого по

тому же бити кнучом нещадно. Да на нем же тому, кого он поклеилет, доправити бесчестье втрое да его же посадити в норму до государева указу» (§ 9 Глави X «Про суд» Соборне уложення 1649 року).

Водночас законодавець покладає і жорстоку відповідальність на суддів за судову тяганину та вимагання хабара: «Будет который дьяк или подьячий для посулу дел делать всякое, а челобитчики за теми Делі учнут ходить многое время <...> и сыщет да про то допряма, что дьяк или подьячий волочил время для посулу, а сделать было ему то дело вскоре мочно, и за то на дьяке или на подьячем <...> и с того числа, как дело зачалося, до по то число как о том деле учнем челобить чим бить челом, по две гривны на день. Да им же за то чинить наказане, Дьяков бить батоги, а подьячий кнучом» (§ 16 Глави X «Про суд» Соборне уложення 1649 року).

Як бачимо, питання справедливості в судочинстві в різні періоди розвитку людської цивілізації були предметом законодавства, оскільки проблема справедливості є вічною.

Такий висновок є об'єктивним, оскільки він підтверджується і подальшим розвитком суспільства, зокрема у сфері процесуального законодавства, яке було остаточно відділено від кримінального процесу, а його основні положення отримали своє законодавче закріплення під час проведення в Російській імперії (куди на той час входила і Східна Україна) судово-правової реформи 1864 р. Саме цього року вперше в Російській імперії було прийнято Статут цивільного судочинства. Цей документ і на сьогодні вражає своєю спрямованістю на об'єктивний і справедливий судовий розгляд цивільних справ. Але досягнення такої справедливості вже відбувається не за рахунок тілесних покарань недобросовісних позивачів чи відповідачів, а разом із ними і суддів, а за рахунок впливу законодавця на підсвідомість сторін шляхом: заяви відводу суддям розгляду справ і ухвалення судових рішень лише на основі доказів, які є прийнятими з погляду Статуту; приведення свідків до судової присяги; можливості оскарження судових рішень в апеляційному порядку; регулювання процесуальних строків, судових витрат, порядку виконання судових рішень.

Усі згадані напрацювання вказують на те, що існувало прогресивне процесуальне законодавство того часу, оскільки законодавець регламентував у рамках процесуального права всі дії всіх учасників судового процесу, деталізуючи їх, чим усував із цивільного судочинства суб'єктивність поведінки кожного з учасників судового процесу. Такий підхід давав можливість перевірки тих чи інших дій суду з відповідністю висновків справедливості чи несправедливості ухваленого судового рішення.

Статут цивільного судочинства, по суті, продовжував свою дію і після Жовтневого перевороту 1917 р. І хоча Радою народних комісарів Української РСР від 14 лютого 1919 р. було видано Декрет «Про єдиний народний суд» [10, с. 14], особливість цього Декрету полягала в тому, що ним було заборонено керуватись законами скинутих урядів, окрім Статуту цивільного судочинства. Ось чому навіть у радянській період до 1923 р. Статут цивільного судочинства 1864 р. продовжував регулювати всі судові процеси цивільного спрямування.

Лише у 1923 р. із прийняттям Народним комісаріатом юстиції Інструкції «Про основні норми цивільного процесу» [11, с. 354] було започатковано соціалістичну справедливість, яка ґрунтувалася на тому, що лише робітники і селяни є правими у цивільно-правових спорах, інша категорія осіб у розрахунки не бралася.

Безумовно, зазначене не відповідало принципу справедливості правосуддя, оскільки на такі питання впливали полі-

тичні течії, які мали місце в той період. Саме із цих підстав, виходячи з тезису диктатури пролетаріату, держава намагалася як у Цивільному процесуальному кодексі УРСР 1924 р., так і в Цивільному процесуальному кодексі 1929 р. закріпити свій політичний вплив на цивільно-правові відносини. Так, В.І. Ленін, керівник Жовтневого перевороту 1917 р. у Росії, зазначав, що не можна «<...> випускати із своїх рук ні найменшої можливості рассмотреть вмешательства государства в гражданские отношения» [12, с. 177].

Звичайно, в окресленій позиції немає місця справедливості, оскільки інтереси держави було поставлено в основу політичної доктрини, а тому інтереси особи до уваги не бралися. Саме такий підхід надалі був закріпленим, зокрема, у ст. 6 Розділу I ЦПК УРСР 1929 р., де судам приписувалося ухвалювати судові рішення не лише на основі засад «радянського законодавства, але і загальної політики робітничо-селянського уряду» [13, с. 6].

Таким чином, навіть цивільне судочинство в Україні за радянських часів суворо контролювалося державою, а самі судді за проголошення їх незалежними Конституцією СРСР 1936 р. насправді були залежними від комуністичної партійної номенклатури. Так, у Наказі Міністерства юстиції № 56 від 17 червня 1938 р. «Про звіти народних суддів перед населенням» зазначалося, що судді зобов'язані були звітувати перед населенням про свою роботу на звітних зборах. При цьому такі «отчеты народных судей могут быть лишь при условии развертывания на отчетных собраниях подлинной критики и самокритики, <...> эта серьезнейшая политическая работа может выполняться с успехом только <...> под руководством партийных организаций» [14].

Отже, поняття справедливості в цивільному судочинстві, безумовно, було відносним і спрямовувалося на захист не економічного, а насамперед політичного інтересу держави.

18 липня 1963 р. в Україні було прийнято третій Цивільний процесуальний кодекс. Стаття 2 цього Кодексу зазначала, що «завданнями радянського цивільного судочинства є правильний та швидкий розгляд і вирішення цивільних справ для охорони громадського устрою СРСР, соціалістичної системи господарювання і соціалістичної власності, захисту соціально-економічних, політичних і особистих прав і свобод громадян». Таким чином, справедливими вважалися лише ті судові рішення, які сприяли охороні захисту та укріпленню політичного та суспільного устрою в СРСР з його безмежною соціалістичною власністю. Людині як особистості, по суті, відводилося місце в частині «сприяння укріпленню соціалістичної законності» (ст. 2 ЦПК УРСР 1963 р.).

У 2004 р. в Україні, яка стала самостійною державою, було прийнято новий Цивільний процесуальний кодекс. Завданням цього Кодексу відповідно до ст. 1 є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ для захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави.

Висновки. Отже, принцип справедливості в судочинстві взагалі і в цивільному судочинстві зокрема завжди мав і буде мати як моральний, так і правовий аспекти, оскільки справедливість повсякчас розглядали як морально-юридичну категорію, тобто його особливу природу і місце в системі процесуальних принципів, що і буде предметом майбутніх досліджень, які будуть висвітлені в цій роботі.

Список використаної літератури:

1. Хрестоматія по всеобщей истории государства и права : учебное пособие] / состав. В.Н. Садилов. – М. : ГАРДАРИКА. 1996. – С. 10.

2. Горбатенко В.П. Філософсько-правові детермінанти сучасного розуміння справедливості / В.П. Горбатенко // *Правова держава*. – 2009. – № 14. – С. 14–16.
3. Філософія права : [навчальний посібник] / за заг. ред. О.Г. Данільян. – К. : Юрінком Інтер. 2005. – С. 61.
4. Аксенова В.О. Принципы права / В.О. Аксенова // *Вестник ТИСБИ*. – 2007. – № 1 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.law.edu.ru/magazine/document.asp?magid=4&magYear=2007&articleID=1263556>.
5. Харитонов Є.О. Рецепція римського приватного права: теоретичний та історично-правовий аспект / Є.О. Харитонов. – О. : Мінресінформ України, 1997. – 283 с.
6. Ясинок Д.М. Принципи справедливості в античному праві / Д.М. Ясинок // *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Право як ефективний суспільний регулятор 19–20 лютого 2016 р., м. Львів»*. – Л., 2016. – С. 51.
7. Історія держави і права зарубіжних країн : [навчальний посібник] / Л.М. Бостан, С.К. Бостан. – К. : Центр навчальної літератури, 2004. – 672 с.
8. Хрестоматия по всеобщей истории государства и права : [учебное пособие] / состав. В.Н. Садилов. – М. : ГАРДАРИКА. 1996. – С. 54.
9. Соборное уложение 1649 года: Текст и комментарии / подгот. текста Л.И. Ивиной. – Ленинград : Наука, 1987. – С. 31.
10. Суло Д.С. Історія суду Радянської України (1917–1967 рр.) / Д.С. Суло. – К. : Вид-во Київського ун-ту. 1968. – С. 14.
11. Інституція «Про основні норми цивільного процесу» // *Бюлетень НКЮ УРСР*. – 1923. – № 13–17. – С. 354.
12. Ленин В.И. Письмо к Д.И. Курскому от 28 февраля 1922 г. / В.И. Ленин. – М., 1952. – Т. 33. – 1952. – С. 177.
13. Цивільний процесуальний кодекс УРСР // *Збірник Законодавства УРСР*. – 1929. – № 25. – Ст. 200.
14. Об отчетах народных судей перед населением : Приказ Минюста СРСР № 56 от 17 июня 1938 г. // *Сборник приказов и инструкций Министерства юстиции СССР (1936–1948 г.)*. – М., 1949.